

Henk Th. van Veen

Medici versus Este: kunst als wapen in hertog Cosimo I's voorrangsstrijd met de hertogen van Ferrara.

In 1541 ontbrandde tussen de hertog van Florence, Cosimo I de' Medici, en de hertog van Ferrara (eerst Ercole en toen Alfonso d'Este) een vermaarde diplomatieke voorrangsstrijd die decennia lang zou voortwoeden. In dit artikel wordt betoogd dat enkele zeer belangrijke kunstwerken waartoe Cosimo I in de jaren 1560 opdracht gaf, bedoeld zijn geweest als wapens in beeld in deze strijd. Het betreft de monumentale decoratiecyclussen die Giorgio Vasari en zijn helpers aanbrachten in de Sala Grande van het Palazzo Vecchio en op de gevel van het Palazzo dei Cavalieri in Pisa. Dit artikel laat zien hoe deze twee ensembles fungeerden als wapens in de strijd en waarom Cosimo in Florence een heel ander beeld van zichzelf en zijn heerschappij liet geven dan in Pisa.

In 1531 kwam er een einde aan republiek Florence. Al sinds 1434 was, met enkele onderbrekingen, de republiek door de familie Medici gedomineerd en in 1531 hield zij de facto op te bestaan. In dat jaar maakte keizer Karel V Alessandro de Medici tot hertog van Florence. Diens opvolger, Cosimo I de' Medici, die in 1537 Alessandro als hertog opvolgde, maakte het tot zijn levenswerk het hertogdom Florence uit te bereiden tot de gehele regio Toscane en zo een vorstelijke titel te verwerven. Deze ambitie werd door de hertogen d'Este van Ferrara, wier gebied aan het Toscaanse grensde, als een ernstige bedreiging gezien. Zij liet daarom geen propagandistisch middel onbenut om de rijzende ster van de Medici weer te laten dalen. Wat natuurlijk

weer een tegenreactie van de Medici uitlokte. De directe aanleiding voor deze strijd was de zogeheten voorrangskwestie tussen de Este's en de Medici.

In 1541 bezocht keizer Karel V de stad Lucca. Bij zijn intocht wilde hij dat uit zijn gevolg Ercole II d'Este, hertog van Ferrara, aan zijn rechterhand reed en Cosimo I de' Medici, hertog van Florence, aan zijn linkerhand. Dit wekte de indruk dat de keizer aan Ercole diplomatieke voorrang gaf boven Cosimo, wat in flagrante strijd was met de situatie zoals die tot dan toe had gegolden, namelijk dat aan zowel het keizerlijke als het pauselijke hof Florence voorrang had boven Ferrara. Dit wilde zeggen dat aan deze hoven de ambassadeurs van Florence ceremonieel gezien met meer egards werden behandeld dan die van Ferrara. Door Karel V's handelwijze in Lucca – waar Cosimo's grote vijand, paus Paulus III, achter stak – was de zogeheten *questione della precedenza* tussen Florence en Ferrara geboren.¹ Cosimo was namelijk niet van plan dit affront zo maar te laten passeren.

Na het Lucca-incident besloot Karel V - of liever gezegd de hertog van Alba namens hem – eind 1547 de voorrang die Florence eerder altijd had gehad boven Ferrara te bevestigen. De Este waren hier natuurlijk ongelukkig mee, maar zij hadden in de daaropvolgende jaren te veel aan hun hoofd om adequaat tegenactie te kunnen ondernemen. Ercole raakte namelijk betrokken bij een oorlog met Ottavio Farnese, hertog van Milaan en Piacenza, die door de koning van Spanje, Filips II, werd gesteund.² In 1558 werd een voor Ercole gunstige vrede gesloten en dat gebeurde deels door hulp die Cosimo hem had geboden. Dit zorgde voor ontspanning tussen Florence en Ferrara en de verbetering in de verhoudingen werd bekrachtigd door het huwelijk dat ditzelfde jaar werd gesloten tussen Cosimo's oudste dochter, Lucrezia de' Medici, en Ercoles oudste zoon Alfonsod'Este, die Ercole in 1559 als hertog van Ferrara opvolgde. Ogenschijnlijk was het nu pais en vree, maar achter de schermen ijverde Alfonso om het keizerlijk besluit van 1547 ongedaan te doen maken. Toen Lucrezia in het voorjaar van 1561 stierf, barstten de diplomatieke vijandelijkheden weer in alle openheid los. In oktober van dat jaar bood paus Pius IV aan om als bemiddelaar tussen beide kemphanen op te treden. De twee mochten hun zaak voorleggen aan een speciaal tribunaal. Alfonso echter verdacht, niet geheel ten onrechte, de paus ervan partij voor Cosimo te trekken en weigerde mee te werken. In plaats daarvan richtte hij zich tot Ferdinand I, die Karel V in 1555 was opgevolgd als keizer. Ferdinand nam inderdaad afstand van het edict van 1547, maar hij kwam niet tot een echt besluit. In plaats daarvan verwees hij de kwestie door naar de Rijksdag en nodigde de twee partijen uit om daar

hun gezanten heen te sturen om hun zaak te bepleiten. Zo bleef de kwestie voortsliepen. Begin maart 1562 verscheen in Ferrara een anoniem pamflet waarin de aanspraken van de Este op voorrang boven de Medici scherp werden aangevallen en waarin de auteur het opnam voor Florence.³ Ercole was razend en liet zijn hofhistoricus, Giovanni Battista Nicolucci, ook wel Il Pigna genoemd, direct een reactie schrijven. Daarop kreeg Ercole de keizer zo ver dat deze het pamflet veroordeelde en zag Cosimo zich gedwongen te ontkennen dat hij er ook maar iets mee te maken had gehad. Ondertussen lieten de twee partijen door rechtsgeleerden en letterkundigen hun casussen voorbereiden om deze voor keizerlijke en pauselijke rechters te brengen. Ook probeerden de beide antagonisten steun te vinden aan het Franse en het Spaanse hof, waar zich verdere voorrangskwesties voordeden tussen de twee.

Cosimo deed zijn best om keizer Ferdinand en diens neef Filips II aan zijn kant te krijgen, maar dezen waren beducht geworden voor Cosimo's inmiddels sterk gegroeide territoriale macht over Toscane. Cosimo behield echter wel de gunst van de paus, wat bleek uit het feit dat deze het plan steunde waar Cosimo al een tijd lang mee rondliep, namelijk om zich door hem een hogere

Afbeelding 1: Angelo Bronzino, *Portret van hertog Cosimo I de' Medici*, 1545, Galleria degli Uffizi. Bron: <http://upload.wikimedia.org/> (geraadpleegd op 12-10-2015).

titel te laten bezorgen – zo mogelijk zelfs die van koning. Zo zou in één klap de voorrangskwestie met de Este en met andere mogelijke antagonisten in Italië, zoals de Savoies en de Farneses, voorgoed in het voordeel van Cosimo en Florence kunnen worden beslecht. Tegenover Ferdinand en Filips II deed Cosimo het voorkomen alsof dit idee van de paus afkomstig was, maar die geloofden dat niet. Toen puntje bij paaltje kwam, durfde Pius echter niet door te zetten, bang als hij toch was om Ferdinand en Filips te mishagen. Ook over de voorrangskwestie durfde de paus zich niet echt uit te laten.

Cosimo's pogingen om de gunst van Ferdinand en Filips te winnen, hadden niets opgeleverd. Dus toen hij hoorde dat Alfonso d'Este de hand zocht van

een van de dochters van de keizer probeerde hij, op aanraden van de paus,

onmiddellijk om voor zijn oudste zoon en opvolger, prins Francesco de' Medici, de hand van een van Ferdinands andere dochters te krijgen. De vanwege de voorrangskwestie toch al zeer stekelige huwelijksonderhandelingen die nu volgden werden nog heikeler toen Ferdinand in juli 1564 overleed. Toch werden de twee huwelijken gesmeed en eind 1565 trouwde Alfonso in Ferrara met aartshertogin Barbara van Oostenrijk en Francesco in Florence met aartshertogin Johanna van Oostenrijk.

Gelukkig voor Cosimo bleek Ferdinands opvolger, keizer Maximiliaan II, meer van zins dan zijn vader om hem tegemoet te komen in zowel de voorrangskwestie als de zo vurig gewenste titelverhoging. Cosimo had daartoe echter wel alle diplomatieke zeilen moeten bijzetten en het middel van omkoping moeten inzetten. Pas toen hij de keizer een enorm bedrag had geleend voor de strijd tegen de Turken leek de weg naar de nieuwe titel open. Er kwam echter opnieuw een kink in de kabel toen Pius IV, die de titel zou moeten verlenen, op 9 december 1565 overleed. Met opnieuw veel diplomatie en geld werd de nieuwe paus, Pius V, gunstig gestemd voor het plan van Cosimo. In augustus 1569 kwam deze paus dan eindelijk met de *motu proprio* waarbij hij hem tot groothertog van Toscane maakte en het jaar daarop werd deze titel geratificeerd door de keizer, hoewel deze de titel pas in 1574 officieel zou erkennen. Door de titelverlening werd de voorrangskwestie met Alfonso d'Este automatisch in Cosimo's voordeel geslecht. Alfonso zou Cosimo's verheffing echter nooit accepteren en bleef er tot aan zijn dood in 1597 tevergeefs tegen vechten.

Heel belangrijk in de voorrangsstrijd was de vraag naar anciënniteit en daarmee samenhangend de 'adeldom'. Wat dit betrof waren de Estes beslist in het voordeel. Zij voerden al sinds de vijftiende eeuw de hertogelijke titel, terwijl de Medici die pas in 1530 hadden verkregen, toen Karel V Cosimo's voorganger Alessandro de' Medici tot hertog had gemaakt.

Om het beroep op grotere anciënniteit van de Estes te kunnen pareren, bracht Cosimo de waardigheid en de ouderdom in het geding, niet van de Medici, maar van Florence; hierop was immers de voorrangpositie gebaseerd geweest die deze stad eerder altijd boven Ferrara had gehad. Cosimo liet wijzen op de Romeinse oorsprong van Florence en liet betogen dat de stad vanaf dat eerste, antieke begin onafgebroken een vrije, onafhankelijke en soevereine republiek was geweest, die haar eigen geld had geslagen, haar eigen wetten had uitgevaardigd en zelf oorlogen was begonnen en vredes had gesloten. Daarom was Florence superieur aan Ferrara, dat immers

onderworpen was aan de paus. Net zoals eertijds de Romeinse Republiek had de Florentijnse Republiek de bevoegdheid om aan haar hoogste bestuurder elke status te verlenen die het haar ook maar behaagde. In Cosimo's geval, zo luidde de redenering, was het de stad geweest die hem de waardigheid had verleend die werd uitgedrukt in de hertogelijke titel en was de keizer hierbij slechts het instrument geweest om de titel in concreto te verlenen en had hij daarbij de aloude privileges van Florence erkend. Met deze redenering liep Cosimo natuurlijk wel het risico het keizerlijk gezag te irriteren.

Volgens Cosimo bestond de soevereine, vrije en onafhankelijke republiek Florence dus nog altijd en was deze – nu zij tot innerlijke eenheid was gebracht onder één leider – zelfs sterker en verhevener dan tevoren. Hierbij liet Cosimo niet na te wijzen op de analogie tussen enerzijds Florence en hemzelf en anderzijds het oude Rome en Augustus.

En de redenering ging nog verder. Omdat het Romeinse Florence nog altijd bestond, bezaten de Florentijnen nog immer de oude Romeinse deugden, wat bleek uit hun militaire kracht die de Republiek een grotere territoriale omvang had gegeven dan die van het hertogdom van de Estes. Florences Romeinse *virtus* bleek ook uit de kracht van haar civiele en religieuze instellingen en de enorme prestaties die de Florentijnen hadden geleverd en nog steeds leverden op ieder denkbaar gebied. De *virtus* van de Florentijnen was de adeldom, die ver was verheven boven de bloedadel en ‘*lo splendoredella vita cavalaresca* (Tasso)’ waarop de Estes prat gingen.⁴ Om al deze redenen verdiende Cosimo niet alleen voorrang boven Alfonso, maar ook een hogere titel.

Uiteraard accepteerde Alfonso d’Este dit hele Florentijnse betoog op geen enkele manier. De Florentijnse Republiek had volgens hem niets te maken met de *colonia* die de Romeinen daar ooit hadden gesticht. Bovendien had de Florentijnse Republiek opgehouden te bestaan toen, in 1530, Alessandro de’ Medici door Karel V tot hertog was verheven. Het Medici hertogdom kwam nog maar net kijken en kon daarom absoluut niet op tegen het Este-hertogdom. Voor een hogere titel voor Cosimo zag Alfonso al helemaal geen reden.

De voorrangsstrijd werd vooral uitgevochten door middel van strijdschriften en juridische pleidooien, maar nadrukkelijk werden ook artistieke middelen ingezet. Aan de Florentijnse kant kwam, zoals we nu zullen zien, een aantal van de belangrijkste opdrachten van kunst en architectuur die Cosimo gaf (mede) in het teken van de strijd te staan.

Zo laat het enorme geschilderde ensemble, dat Vasari en zijn helpers tussen

1565 en 1571 aanbrachten op het plafond en op de muren van de Sala Grande van het Palazzo Vecchio, zien hoe het Romeinse Florentia zich in de loop der eeuwen had weten uit te breiden tot de republikeinse stadstaat Florence.⁵ Het plafond geeft nauwkeurig de grenzen aan die de stadstaat uiteindelijk had weten te bereiken en vermeldt bij elke plaats en streek wanneer deze door de Florentijnse Republiek ingelijfd was.⁶ Opvallend uitgelicht worden hierbij de definitieve inlijving van de Republiek Pisa in 1508, en de annexatie van de Republiek Siena door toedoen van Cosimo, na een oorlog van twee jaar (1555-1557). Hier kon Alfonso weliswaar tegenover stellen dat hij hertog was van niet alleen van Ferrara, maar ook van Reggio, Modena en Chartres, maar die titels? had hij, zoals van Florentijnse zijde natuurlijk direct werd opgemerkt, te danken aan de keizer (Reggio en Modena) en de koning van Frankrijk (Chartres). De door Vasari zo prominent uitgebeelde inlijving van Pisa en Siena had Florence daarentegen op eigen kracht bereikt en daarbij kwam nog dat het hier ging om twee republieken die eerder zelf ook altijd al voorrang hadden gehad boven Ferrara.⁷

Aanvankelijk was het idee om in het beeldprogramma van de Sala Grande taferelen op te nemen die privileges uitbeeldden die Florence in de loop van haar geschiedenis had gekregen van paus en keizer.⁸ Zo kon duidelijk worden gemaakt hoe hoog in aanzien Florence altijd had gestaan bij deze twee, wat weer kon helpen in de voorrangstrijd en in het verkrijgen van een hogere titel voor Cosimo. Met dergelijke taferelen liep Cosimo echter wel het risico de indruk te wekken dat Florence afhankelijk was van paus en keizer en dat druiste weer in tegen de idee van Florence als onafhankelijke, soevereine republiek. Dit moet de reden zijn geweest dat deze aanvankelijk geplande taferelen het niet haalden in het definitieve beeldprogramma. Keizers komen er helemaal niet meer in voor.⁹ Pausen nog wel, maar niet zonder dat goed duidelijk wordt gemaakt dat het Florence was die de paus overeind hield en niet andersom.¹⁰ De taferelen in kwestie laten de hulp zien die Florence de pausen in het verleden had geboden en tonen Florence daarmee als verdediger van de Kerk en het Christendom.¹¹ Impliciet zonden ze daarbij de boodschap uit dat Florence vanuit haar verleden was voorbestemd om nu, uit naam van de paus, de strijd tegen het Turkse gevaar op zich te nemen. Aldus vormen deze taferelen een reactie op de claim van Alfonso dat die rol aan hem en aan Ferrara toekwam.

De tondo in het centrum van de gehele cyclus noemt Vasari de *chiave e soluzione di tutto il programma*.¹² Het is met name op deze plek dat Cosimo liet zinspelen op de hogere titel waarvan hij vond dat hem die toekwam en

waarmee hij zich voor eens en altijd boven zijn peers in Italië zou kunnen verheffen. Op de tondo zien we de Florentijnse stedenmaagd, met onder haar de wapenschilden van de Stad, de Commune en het Volk van Florence en rondom haar de tekenen van de gilden en de symbolen van de *compagnie del popolo* (volkscompagnieën), Cosimo kronen met de eikenkrans: *de corona civica*.¹³ Ter Cosimo's rechterzijde worden zijn hertogskroon en zijn keten met de Orde van het Gulden Vlies afgebeeld, als tekenen van de hoogheid van de stad. De kroning met de eikenkrans was een overduidelijke verwijzing naar de episode waarbij in 27 v.Chr. Octavianus door de Senaat van Rome, uit erkentelijkheid voor de expansie van het Rijk door zijn toedoen en voor de vrede die hij daarin had gevestigd, met de eikenkrans werd vereerd, waarna hij Augustus werd genoemd en het Romeinse keizerrijk een feit was. Om dezelfde redenen waarom de Romeinse Republiek Octavianus in hoger aanzien had gesteld, had de Florentijnse Republiek dat met Cosimo gedaan. Dit wordt duidelijk gemaakt in het opschrift dat de tondo omgeeft: SPQF OPTIMO PRINCIPE/CONSTITVTA CIVITATE/AVCTO IMPERIO/PACATA ETRVRIA. En evenzeer als indertijd de Romeinse Republiek gemachtigd was om Octavianus een hogere status te geven, was haar erfgenaam, de Florentijnse Republiek, dat nu bij Cosimo. Het was een vermetele boodschap die Cosimo hier in deze tondo liet overdragen, maar in feite ook de enig mogelijke. Hij wist namelijk dat de keizer er fel tegen gekant was dat hem een hogere titel zou worden verleend. In de ogen van de keizer betekende *'il nome del principato'* het *'voler passare da Fiorenza a Toscana'*¹⁴ en dat was voor hem buitengewoon moeilijk te verteren. De keizer, maar ook Filips II konden het niet verkroppen dat Cosimo Siena, dat zij als een keizerlijk leen beschouwden, de facto bij Florence had ingelijfd. Wat de tondo nu wilde overbrengen was dat Cosimo niet zichzelf een hogere status wilde geven, maar dat Florence als vrije Republiek dit wilde, uit erkentelijkheid voor wat hij voor haar had gedaan. De paus was bereid, zogenaamd geheel uit eigen vrije wil, deze statusverheffing met een officiële titel te bezegelen. Keizer en koning behoeften, zo gaf Cosimo aan, slechts het recht te erkennen van de Florentijnse Republiek om haar leider op nog een extra voetstuk te plaatsen, alsmede de legitimiteit te onderschrijven van haar redenen om dat te doen en de titel te accepteren waarmee de paus, uit eigener beweging, dit extra voetstuk zou bekrachtigen.

Cosimo's voorrangsstrijd met Alfonso en zijn daarmee verband houdende streven naar titelverhoging, was ook een belangrijk thema in de feestelijke uitdossing van de stad (*apparato*) voor de intocht van Johanna van Oostenrijk

in Florence in 1565, ter ere van haar huwelijk met prins Francesco.¹⁵ Dit *apparato* was bij voorbaat al een wapen in deze strijd, omdat het niet los kon worden gezien van de huwelijksintocht die Alfonso aan Johanna's zuster Barbara ten deel liet vallen in Ferrara.¹⁶ Wat bijzonder opviel aan het *apparato* voor Johanna, was dat de allereerste ereboog waar zij onderdoor kwam en die stond opgesteld voor de westelijke stadspoort, de Porta al Prato, gewijd was aan de stad Florence en niet aan Cosimo en het geslacht Medici. De boog was bekroond met de figuur van Fiorenza, een 'jonge, mooie, lachende, helemaal bloeiende vrouw', die de hertogskroon in haar hand hield.¹⁷ Op de boog werd de *virtus* geroemd die de Florentijnen vanaf de stichting van hun stad door de Romeinen (COLONIA JULIANA FLORENTINA), hadden laten zien, niet alleen op het gebied van de 'armi e lettere' ('wapenen en letteren'), maar ook in de landbouw, de nijverheid en de beeldende kunsten. Veelbetekenend was ook dat in het *apparato* de boog die Cosimo tot onderwerp had niet aan hemzelf was gewijd, maar aan de PRVDENTIAE DVCIS die, gepersonifieerd, op de bovenste verdieping van de boog stond. De boog was zogenaamd uit naam van de stad opgericht uit dankbaarheid voor wat de Prudenzia ofwel de *Virtùcivile* van de hertog voor haar hadden bereikt. Dit werd opgesomd in formules die nog explicieter waren dan die waaruit het opschrift van de centrale *tondo* in de Sala Grande was samengesteld OPTIME REBVS VRBANIS CONSTITVTIS (omdat Florence haar vaste vorm had gekregen), FINIBVS IMPERII PROPAGATIS (omdat de grenzen van Florences imperium waren uitgebreid), RE MILITARI ORNATA (omdat de militaire doelen van de Republiek waren bereikt), PACE VBIQVE PARTA (omdat overal de vrede was gevestigd), en CIVITATIS IMPERIIQVE DIGNITATE AVCTA (omdat de waardigheid van de stad en haar imperium was vergroot).¹⁸ De boog was bekroond met een vierspan (*quadriga*) met daarboven twee *putti* die Augustus' eikenkroon vasthielden met Augustus' Steenboks-teken – dat Cosimo had geadopteerd – en voorzien van het motto OB CIVES SERVATOS (omdat de burgers waren bewaard).¹⁹ Hier in dit *apparato* werd de boodschap die in Vasari's schilderijen in de Sala Grande was afgegeven nog scherper en directer naar voren gebracht. Dit kan worden verklaard uit het feit dat het bij dit *apparato* om efemere decoraties ging, een genre dat om die reden de gelegenheid gaf om meer direct te zijn in decoraties waarvan men wist dat die 'voor altijd' zouden zijn. Het efemere karakter van het *apparato* verklaart waarschijnlijk ook dat Cosimo het hierin aandurfde om zich, zij het omfloerst, als dynastiek en territoriaal heerser te profileren, op het gevaar af door Alfonso als een parvenu te worden neergezet en door de

keizer te worden berispt. Hij deed dit in een boog die aan het geslacht Medici was gewijd en waarvan zijn persoonlijke gestalte de apotheose vormde. Zijn standbeeld daar werd geflankeerd door de Florentijnse Leeuw (de zogeheten

Afbeelding 2: Giorgio Vasari, *Hertog Cosimo I door Fiorenza gekroond met de eikenkrans*, 1565, Palazzo Vecchio, Florence. Bron: <http://commons.wikimedia.org/> (geraadpleegd 12-10-2015).

Marzocco) en de Siense Wolf. Op een paneel boven hem was het tafereel aangebracht van David die tot koning werd gezalfd door Samuel, met het motto *A DOMINO FACTVM EST ISTVD* (Dit werd gedaan door de Heer).²⁰ Dit sloeg niet alleen op Cosimo's verheffing tot hertog van Florence en Siena, maar vormde ook een onverbloemde zinspeling op een hogere titel: die van koning zelfs. Vermetel was dit helemaal omdat Cosimo hiermee liet uitdrukken dat zijn titelverheffing niet afhing van de keizer.

De boodschap van onafhankelijkheid van de keizer werd in het *apparato* verder nog treffend tot uitdrukking gebracht doordat hierin een afzonderlijke boog aan het huis Habsburg was gewijd, die nevensgeschikt was aan die van de Medici en het daar qua imposantie zelfs tegen moest afleggen. De keizerlijken zullen hierbij zeker hebben gefronst. De boodschap aan Alfonso in dit alles was intussen dat de Medici en Florence niet onderhorig waren aan de keizer zoals hij en Ferrara dat wèl waren aan de paus.

In Florence kon Cosimo alleen maar in een nadrukkelijk efemere context zo vermetel zijn om zich als dynastiek, territoriaal heerser, ja als aspirant-koning te profileren en zelfs dan moest hij dat nog op omfloerste wijze doen. Elders in zijn staat vond hij echter dat hij de armslag had om dit ook op directe en permanente wijze te doen. In Pisa gaf Cosimo, zoals we nu zullen zien, Alfonso d'Este een blijvend koekje van eigen deeg en was hij voornemens om tegenover hem en tegenover keizer en paus zijn koninklijke aspiraties eens en voorgoed in permanente decoraties te laten vastleggen.

In 1562 gaf Cosimo aan Vasari de opdracht om de in dit jaar door de

hertog te Pisa gestichte Orde van de Ridders van de Heilige Stefanus een waardig onderkomen te geven in die stad.²¹ De Orde was een geestelijke ridderorde naar het model van onder andere de Johannierter Orde. Op 15 maart 1562 ontving Cosimo in Pisa, tijdens een grote plechtigheid in het bijzijn van de belangrijkste hoogwaardigheidsbekleders van zijn staat, uit handen van de aartsbisschop van Pisa, uit naam van Pius IV, het habijt en de tekenen van Grootmeester van de nieuwe Orde. Met dit initiatief, waarmee Cosimo al sinds de annexatie van de Republiek Siena in 1557 had rondgelopen, beoogde hij om van Toscane een zeemacht te maken, die kon worden ingezet in de strijd tegen de Ottomanen. Maar wellicht nog belangrijker voor hem was dat hij met dit initiatief een adelsinstituut vestigde dat direct onder hem viel en waardoor, onder zijn persoonlijke leiding, de oude adellijke families van Toscane tot een eenheid konden worden gesmeed en nieuwere families in zijn staat een adellijk-feodale positie konden verwerven.²²

Met de stichting van de Orde van Sint Stefanus profileerde Cosimo zich als feodaal, territoriaal heerser met een hele schare aan edellieden als onderdanen. Op die manier diende hij Alfonso d'Este van replek. Die beweerde immers dat hij veel meer onderdanen had met adellijke, feodale titels (zoals graven, baronnen en markiezen) dan Cosimo. Hertog Alfonso was, in de woorden van Torquato Tasso, een '*signore di signori*', terwijl Cosimo, zo schamperden de Ferrarezen, slechts regeerde over 'kooplieden en handwerkslieden'.²³ Met het stichten van zijn Orde gaf Cosimo aan dat hij nog boven de Estes en zijn andere *peers* in Italië uitstak en in de decoraties waarvan hij de nieuw op te richten gebouwen van de Orde liet voorzien c.q. wilde laten voorzien, liet hij dit duidelijk naar voren komen.

Giorgio Vasari herschiep het oude Piazza delle Sette Vie, het plein waar rondom zich de belangrijkste bestuursgebouwen van de voormalige Republiek Pisa bevonden, tot het Piazza dei Cavalieri, wat betekende dat het glorieuze maritieme verleden van de Republiek Pisa nu door Cosimo's heerschappij werd geïsurpeerd.²⁴

Wat Vasari overleed liet van de bestaande bebouwing gaf hij nieuwe frontpartijen die aan het plein symmetrie, regelmatigheid, compositorische eenheid en decoratieve elegantie moesten verlenen. Het belangrijkste nieuwe gebouw dat hij optrok was het Palazzo dei Cavalieri, ook wel het Palazzo del Carovana genoemd. Dit kwam, symbolisch genoeg, in de plaats van het Palazzo degli Anziani, het voornaamste regeringsgebouw van de voormalige Pisaanse Republiek. In de *sgraffito*-versiering van de band die op de gevel

Afbeelding 3: Giorgio Vasari, Palazzo dei Cavalieri, Pisa. Bron: <http://commons.wikimedia.org/> (geraadpleegd op 12-10-2015).

van het gebouw liep tussen de tweede en de derde verdieping, wilde Cosimo dat werden aangebracht “de zes portretbustes van die vorsten die hebben gesticht of het begin hebben gemaakt van de zes geestelijke riddordes welke zijn: de Orde van

de Maltezer Ridders, de Orde van de Ridders van Portugal, de Orde van Sint Jacob van Spanje, de Orde van Alcantara, de Orde van Calantrave en de Orde van Sint Stefanus”.²⁵ Met deze reeks wilde Cosimo duidelijk maken dat zijn Orde-stichting paste in een lange en verheven traditie. Ook al waren niet alle geestelijke ridderordes daadwerkelijk gesticht door vorsten, men was de stichting van een dergelijke orde in de loop van de tijd toch steeds meer gaan zien als een koninklijk prerogatief. De met name voor de Alfonso en Ferrara bedoelde subtekst van de geplande zes portretbustes was dat het merendeel van de door hen gestichte geestelijke ridderorden zo niet was opgericht met het doel de ongelovigen te bestrijden en te overwinnen, dan toch daar zijn voornaamste missie in vond. Met zijn stichting van de Orde van Sint Stefanus liet Cosimo dus weten dat hij de aangewezen kampioen was van de kruistocht om de Turken te verslaan die de paus zo graag wilde, en niet Alfonso.²⁶

Bij de vorstelijke boodschap die de zes portretbustes hadden zullen uitdragen paste volledig de door Vasari ontworpen *sgraffiti*-versiering die wèl op de gevel werd aangebracht (tussen 1564 en 1566). Hierin werd de loftrompret gestoken van Cosimo als ideal vorst en volmaakte grootmeester van de Orde. Dit gebeurde met behulp van de tekens van de Dierenriem, de personificaties van de *artes liberales*, de attributen waarover de ‘buon cavalier’ moet beschikken, de personificaties van de Filosofie, de Schilderkunst, de Muziek, de Letterkunde, de Architectuur, de Retorica en de Logica, de goden Pluto, Minerva, Mars, Venus, Neptunus en Hercules, afgewisseld met Cosimo’s persoonlijke impresen van de valk met de ring, de schildpad met het zeil, en de Steenbok; en de zes deugden van de staatsman/krijgsman:

Voorzichtigheid, Gematigdheid, Kracht, Roem, Rechtvaardigheid en Barmhartigheid. In het midden van de gevel prijkte het gecombineerde wapen van de Medici en de orde van Sint Stefanus, geflankeerd door beelden van de Godsdienst en de Gerechtigheid, de fundamenteën van respectievelijk Cosimo's Orde en Cosimo's Staat.²⁷

Een dergelijke, openbare, permanente ophemeling van de vorst Cosimo was in Florence ondenkbaar geweest. Naast het Palazzo dei Cavalieri verrees de door Vasari ontworpen kerk van de Ridder, de Chiesa dei Cavalieri di Santo Stefano.²⁸ Het interieur kreeg, in overeenstemming met de vereisten die het concilie van Trente aan de kerkbouw had gesteld, de strenge vorm van een oratorium.²⁹ Ook de uitdossing van het interieur was schaars, maar wat er was, was bijzonder kostbaar en imposant. De ruimte werd gedomineerd door een uiterst statige en voorname zetel die bestemd was voor Cosimo als Grootmeester van de Orde. Verder vielen de twee monumentale wijwatervaten op, die waren gedecoreerd met beeldhouwwerk dat de Steenbok voorstelde en het Mediciwapen, voorzien van het kruis van de Orde, met daar bovenop Cosimo's hertogelijke kroon en de Orde van het Gulden Vlies.³⁰ Alles in het interieur was er op gericht om duidelijk te maken dat de grootse maritieme daden die de Orde zou verrichten Cosimo het aanzien van een waarlijk vorst en een waarlijk voorvechter van de Christenheid zouden geven.³¹ Een schot voor de boeg bestemd voor keizer en paus, en tegelijkertijd een cruciale zet in het spel om de Estensi te overtroeven.

Dit artikel heeft duidelijk willen maken dat hertog Cosimo I de' Medici in zijn voorrangsstrijd met de Estes en in zijn streven naar een hogere titel duidelijk een tweesporenbeleid volgde. In de decoraties van de Sala Grande in het Palazzo Vecchio en van het *apparato* voor de intocht van Johanna van Oostenrijk, liet Cosimo de Florentijnse kaart uitspelen. In het *apparato* voor Johanna's intocht toonde hij weliswaar ook zijn ambitie om een dynastiek en territoriaal vorst te zijn, maar deed hij dit op indirecte wijze en wetend dat het *apparato* van tijdelijke aard was. Zo bruskeerde hij Filips en Ferdinand niet al te zeer en kon hij toch zijn punt maken. Het Palazzo dei Cavalieri en de Chiesa dei Cavalieri di Santo Stefano in Pisa laten zien dat buiten de beladen Florentijnse context – waarin iedere manifestatie van Cosimo's vorstelijke ambities Filips en Ferdinand onmiddellijk het idee gaven dat hij wilde “passare da Fiorenza a Toscane” – Cosimo zijn vorstelijke ambities

zonder omwegen toonde, in decoraties in de publieke ruimte en met een nadrukkelijk permanent karakter. Omdat Cosimo deze decoraties buiten Florence liet aanbrengen en zij helemaal niet over Florence gingen, maakte hij zich hier immuun voor het verwijt dat hij wilde “passare da Fiorenza a Toscane.” In Pisa berustten zijn vorstelijke claims op het adelsinstituut dat hij daar had gesticht en waaraan hij bovendien de gedaante had laten geven van een geestelijke ridderorde. Wat de voorrangstrijd met Alfonso betreft verschaftte Cosimo zich, terwijl hij zich in Florence gedwongen zag de ‘Republikeinse’ taktiek te volgen, in Pisa de armslag om Alfonso op zijn eigen wapenen te kunnen bevechten.

Noten

1. Zie over de voorrangstrijd: Archivio di Stato di Firenze, Mediceo del Principato: ‘Informazioni e consulti dei principaligiurisprudenti e università di Europa nellacausa di precedenza del duca Cosimo Primo con la Casa d’Este’. P. Capei, “Saggi di atti e documentinellacontroversia di precedenzatrailduca di Firenze e quello di Ferrara neglianni 1562-1573,” *ArchivioStoricoItaliano*. Nuovaserie, VII/2(1858): 93-116. Torquato Tasso, *Della precedenza*, in *Torquato Tasso, Appendicealleopere in prosa di Torquato Tasso*, ed. A. Solerti (Florence, 1892),107-157. V. Santi, “La precedenzatragliEstensi e i Medici e la historiade’principid’Este di G. Battista Pigan,” *Attidelladeputazioneferrarese di storia patria* 9 (1897): 37-122. P. Gribaudo, “Questioni di precedenaza fra le cortiitalianenelsecolo XVI. Contributo al la storia della diplomazia italiana,” *Rivista di scienzestoriche* 1/9 (1904): 164-177; 1/10 (1904): 278-285; 1/11 (1904): 347-356; 2/2 (1905): 87-94; 2/3 (1905): 205-216; 2/6 (1905): 475-485; 2/7 (1905): 29-38; 2/8 (1905): 126-141. Giuseppe Mondaini, *La questione di precedenzatrailducaCosimo I de’Medici e Alfonso d’Este* (Florence, 1898). *Dizionario Biografico degli Italiani*, a.v. Alfonso II d’Este. Robert Williams, “The Sala Grande in the Palazzo Vecchio and the precedence controversy between Florence and Ferrara,” in *Vasari’s Florence: artists and literati at the Medicean Court*, Philip Jacks ed. (Cambridge: 1998), 163-181. Alessandra Contini, “Aspects of Medicean Diplomacy in the Sixteenth Century,” in *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy: The Structure of Diplomatic Practice*, Daniela Frigo ed. (Cambridge: Cambridge University Press,2000), 49-95. Noemi Rubello, “Scrittori al servizio del potere: due libretti polemicinellacontesa di precedenzatragli Este e i Medici,” *Annalidell’Università di Ferrara. SezioneStoria* 4 (2007): 163-190. Aan de Universiteit van Padua wordt sinds 2012, onder leiding van Alessandra Pattanaro en Vittoria Romani, een onderzoek uitgevoerd met als titel ‘Indagini sulle relazioni tra le corti di Ferrara e di Firenze nel Cinquecento (1540-1580)’. Hierin neemt het de ‘questione di precedenza’ een grote plaats in. Zie ook <http://www.eosarte.it/Tesoro.htm>. Wanneer is deze site

- geraadpleegd? Voor zover ik weet hoort dat ook te worden vermeld.
2. <http://www.webalice.it/giuseppe.ligabue/Lsta0081201.pdf>
 3. Ragioni di precedenzatrailDuca di Ferrara, e quel di Firenze, Ferrara, Rossi, 1562.
 4. Williams, "The Sala Grande", p.168.
 5. Over Vasari's schilderijen in de Sala Grande, zie:Ettore Allegri en Alessandro Cecchi, *Palazzo Vecchio e i Medici. Guidastorica* (Florence'1980), 231-273. Randolph Starnen Loren Partridge, *Arts of power : three halls of state in Italy, 1300 – 1600* (Berkeley: 1992), 151-257. Henk Th. van Veen, "Circles of Sovereignty. The tondi of the Sala Grande in Palazzo Vecchio and the Medici crown', in *Vasari's Florence: artists and literati at the Medicean Court*, Philip Jacks ed. (Cambridge: 1998), 206-219. Williams, "The Sala Grande". Christina Strunck, "Eineradikale Programmänderung im Palazzo Vecchio : wie Michelangelos "Sieger" auf Giambologna und Vasari wirkte," in *Michelangelo. Neue Beiträge; Akten des Michelangelo-Kolloquiumsveranstaltet vom Kunsthistorischen Institut der Universität zu Köln im Italienischen Kulturinstitut Köln* 7. - 8. November 1996, ed. Michael Rohlmann en Andreas Thielemann (München: 2000),265-297. Uta Barbara Ullrich, *Der Kaiser im "giardinodell'Impero". Zur Rezeption Karls V. in italienischenBildprogrammen des 16. Jahrhunderts*, (Berlin: 2006), 161-165. Henk Th. Van Veen, *Cosimo I de'Medici and his Self-Representation in Florentine Art and Culture* (Cambridge: 2006):.54-80.
 6. Henk Th. van Veen, "Civitas and civic virtue. The quartieri in the decorative programme for the Sala Grande of Palazzo Vecchio in Florence," in *Leitbild Tugend. Die Virtus-Darstellungen in italieschen Komunalpal'astenundF"urstenresidenzen des 14. Bis 16. Jahrhunderts*. Ed. Thomas WeigelenJoachim Poeschke. Unter redaktioneller Mitarbeit von Britta Kusch-Arnhold und Candida Syndikus (Münster: 2013), 295-315.
 7. Williams, " The Sala Grande", 178.
 8. Cf. Williams, "The Sala Grande",172.
 9. Behalve in één, veelzeggend geval: het fresco met Keizer Maximiliaan die de belegering van Livorno opbreekt. De boodschap hier is dat de keizer er niet in slaagt om Pisa te hulp te schieten in haar opstand tegen de Florentijnse Repbuliek!
 10. Williams, "The Sala Grande", 179.
 11. Het gaat hier om de panelen met Clemens IV die zijn insigne overhandigt aan de kapiteins van de ParteGuelfa en Eugenius IV die aan land gaat in Livorno om zichzelf in veiligheid te brengen in Florence.
 12. 'de sleutel en uitkomst van het gehele programma'. Giorgio Vasari, *Ragionamenti: Dialoghiintorno alle pitture fatten elle nuovestanze del palazzo Vecchio*, in *Le Opere di Giorgio Vasari*, Gaetano Milanese ed., 9 delen (Florence: 1878-1885), deel 8, 220.
 13. Van Veen, "Circles of sovereignty", 216.
 14. 'de betiteling vorstendom' 'willen overgaan van Florence in Toscane'.
 15. Over ditapparatozie Giovanni Battista Cini, *Descrizonedell'apparato fatto in Firenze per le nozzedell'illustrissimo Don Francesco de'Medici (...)* e della Serenissima Regina Giovanna d'Austria, in *Le Opere di Giorgio Vasari*, Gaetano Milanese ed., 9 delen (Florence: 1878-1885), deel 8, 517-622. Starnen Partridge, *Three halls of state*,

- 151-257. Uta Barbara Ullrich, *Der Kaiser im "giardinodell'Impero". Zur Rezeption Karls V. in italienischen Bildprogrammen des 16. Jahrhunderts* (Berlin: 2006), 161-165.
16. Over de intocht van Barbara in Ferrara, zie [Argenti, Agostino], *Tempiod'amore*, nel quale sicontengono le cosed'armefatte in Ferrara nellenozze del Duca Alfonso et della Regina Barbara d'Austria, [S.l.: 1566], in: *Cavaliere dellacittà di Ferrara, checontengono Il Castello di Gorgoferusa ; il Monte di Feronia et Il tempo d'amore*, 1566.
17. Cini, *Descrizione*, p. 521: 'giovane e bellissima e ridente e tuttafiorita donna.'
18. Cini, *Descrizione*, 561.
19. Cini, *Descrizione*, 563.
20. Cini, *Descrizione*, 546.
21. Giovanni Capovilla, "Giorgio Vasari e gliedificidell'ordinemilitare di Santo Stefano in Pisa (1562-1571) (con lettereinedite del Vasari)," *Studistorici* 18 (1909): 581-602. Giancarlo Nuti, "Il Vasari architetto e la Piazza deiCavalieri a Pisa," in *Il Vasari, storiografo e artista. Atti del Congressointernazionale nel IV centenario della morte ; Arezzo-Firenze, 2 - 8 settembre 1974. Istituto Nazionale di Studisul Rina scimento (Florence: 1976), 643-654. Livorno e Pisa: due città e un territorionellapoliticadei Medici, Tent. Cat. Pisa 1980. Le imprese e isimboli : contributial lastoria del SacroMilitare Ordine di S. Stefano P. M. ; mostra per ilcinquantesimo anniversario di fondazione dell'Istituzione dei Cavalieri di S. Stefano, (Pisa: Giardini, 1989). EwaKarwackaCodini, *Piazza dei Cavalieri: urbanistica e architettura dal Medioevo al Novecento (Florence: 1989), 1-43. Franco Angiolini, I cavalieri e il principe. L'Ordine di Santo Stefano e la societato scana in etamoderna (Florence: 1996). Pisa deiCavalieri, Clara Baracchini ed. (Milaan: 1996).**
22. Franco Angiolini, "L'Ordine di Santo Stefano. Una storia plurise colare," in *Pisa dei Cavalieri*, 7.
23. Williams, "The Sala Grande", 167.
24. EwaKarwackaCodini, "I Medici e iCavalieri. Rifondazione di unospaiziourbano," in *Pisa deiCavalieri*, 23.
25. "sei teste di queiprincipi, qualihannofondato e dato principio alleseireligione; quale sono queste: la Religione di Malta, di Portogallo, Santo Jacopo di Spagna, Alcantara, Calantrave, Santo Stefano." Geciteerd in KarwackaCodini, "I Medici e i Cavalieri", 36.
26. Na Cosimo's dood, in 1574, was de gevel nog niet voltooid en in plaats van de zes ordestichters, werden door groothertog Ferdinando I op de bewuste plek de bustes van de groothertogen aangebracht. KarwackaCodini, "I Medici e i Cavalieri", 39 en 41.
27. KarwackaCodini, "I Medici e i Cavalieri", 36 en 39.
28. Over deze kerk zie: Josephine von Henneberg, "The Church of Santo Stefano dei Cavalieri in Pisa: New Drawings," *Antichità viva* 30 (1991): 29-42. Idem, "Of Altars and Drawings: Vasari's Project for S. Stefano dei Cavalieri in Pisa(?)," *Master Drawings* 30 (1992): 201-209. Christoph Bertsch, "S. Stefano dei Cavalieri zu Pisa. Baugeschichte und politische Funktion einer Ordenskirche," *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 45 (1992): 83-101. Franco Paliaga, "L'architettura del Principe, 'Dux e Pius': I 'suntuosi' progetti di Giorgio Vasari per la Chiesa dell'Ordine dei Cavalieri di Santo Stefano in Pisa," in *The Plume*

Advertentie

- & the Palette. Essays in Honor of Josephine von Henneberg, Pamela Berger, Jeffery Howe en Susan A. Michalczyk ed. (New York: 2001), 129-158. Christina Strunck, "Ein Machtkampf zwischen Florenz und Pisa: genealogische Selbstdarstellung der Medici in der Pisaner Ordenskirche Santo Stefano dei Cavalieri," *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft* 32 (2005): 167-202.
29. Pas onder Ferdinando kreeg de kerk haar gevel. Cf. KarwackaCodini, "I Medici e i Cavalieri", p. 27.
 30. KarwackaCodini, "I Medici e i Cavalieri", 41.
 31. Barbara Karl, "The Ottoman flags of Santo Stefano in Pisa as tools of Medici dynastic propaganda," in *Thirteenth International Congress of Turkish Art, Budapest, 2007*. Géza Dávid, Ibolya Gerelyes, eds., Hungarian National Museum (Budapest: 2009), 345-357.